

JAVNA
POLITIKA

Šta sve (ne) znamo o fondovima EU?

Jelena Močević i Neira Kujović

Naziv publikacije: Šta sve (ne) znamo o fondovima EU?

Izdavač: Forum lijeve inicijative
Kemala Kapetanovića Sarajevo
Autor: Jelena Močević i Neira Kujović
Za izdavača: Jelena Pekić
Lektura: Jasmina Mujezin
Recenzentica: Jelena Pekić
DTP: Adi Kasumović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

339.923:061EU(4):336

MOČEVIĆ, Jelena

Šta sve (ne) znamo o fondovima EU? / Jelena Močević i Neira Kujović. -
Sarajevo : Forum lijeve inicijative, 2021. - 34 str. : graf. prikazi ; 25 cm

Bibliografija: str. 34 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-9949-7-5

1. Kujović, Neira

COBISS.BH-ID 46685702

Ova publikacija je urađena uz pomoć Međunarodnog centra Olof Palme.
Stavovi, mišljenja i zaključci u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati
stavove Udruženja Forum lijeve inicijative.

Forum lijeve inicijative ne garantuje tačnost podataka koji su izneseni u
ovoj publikaciji.

Sva prava zadržana od Foruma lijeve inicijative.

Šta sve (ne) znamo o fondovima EU?

Jelena Močević i Neira Kujović
Sarajevo, 2021.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. EU fondovi i njihov značaj za članice i Evropsku uniju u cjelosti	4
2.1 Studija slučaja Poljska	10
2.2 Studija slučaja Estonija	14
2.3 Studija slučaja Hrvatska	18
3. BiH i mogućnosti pristupanja EU fondovima	24
4. Policy preporuke	32
5. Literatura	34

1. Uvod

Odmah nakon priznavanja nezavisnosti, početkom 1993. godine, Bosna i Hercegovina je zajedno sa ostalim državama u regionu izrazila volju i spremnost da postane punopravna članica najvećeg mirovnog projekta u historiji Evropske Unije. Stanovništvo Bosne i Hercegovine, kao i nosioci političkih funkcija u BiH, ulaskom u Evropsku Uniju pretpostavljaju buduću rast, prije svega životnog standarda i životnih uslova, po uzoru na države koje su već članice Evropske Unije, imajući prije svega u vidu ekonomsku sliku Njemačke, Francuske, Belgije, Holandije itd.

Kako je proces proširenja Evropske Unije tekao, ponajviše posmatrajući iskustvo proširenja 2004. godine na zemlje Istočne Evrope za novih 10 članica, entuzijazam u Bosni i Hercegovini za punopravnim članstvom je dodatno dobijao na snazi. Dodatnim proširenjem 2007. godine na Rumuniju i Bugarsku i posljednjim proširenjem 2013. godine na Hrvatsku, postalo je jasno da je EU stigla na granicu BiH, te da je samo pitanje dana kada će BiH postati dio evropske porodice. No, posljednje proširenje sa Rumunijom i Bugarskom, ali i Hrvatskom je imalo dvojako tumačenje u kontekstu Bosne i Hercegovine. S jedne strane je postalo jasno da samo članstvo u Evropskoj Uniji neće preko noći unaprijediti životni standard na nivo Njemačke, Luksemburga ili Belgije, ali je, s druge strane, jednako postalo jasno da Evropska unija ulaže veliki napor i sredstva da prostor Evropske Unije učini istinski zajedničkim, prije svega u pogledu jednakih mogućnosti i iskorištavanja potencijala za razvoj. Tu dolazimo do evropskih fondova koji će biti i tema ove analize.

Iz tog razloga se i u BiH sve više i u javnom diskursu spominju fondovi Evropske Unije, kao sredstvo za napredak Bosne i Hercegovine u ekonomskom i socijalnom smislu. Ono što nedostaje i što će biti predmet ove analize, jeste navođenje fondova na koje BiH po fazama svoga pristupanja ima pravo. Često se mogu čuti pojedinci iz politike, ali i iz nevladinih organizacija, pa čak i poslovne zajednice koji bi realizirali projekte sa sredstvima Evropske Unije, pri tome ne poznavajući mogućnosti za apliciranje na iste.

Ova policy analiza ima za cilj da na jezgrovit način prikaže koje su mogućnosti Bosne i Hercegovine u pogledu povlačenja sredstava Evropske Unije, te predstaviti analizu šta bi i u kojoj fazi, sa makroekonomskog stajališta značilo povlačenje tih sredstava. Osim toga, cilj analize je, na osnovu pozitivnih iskustava pojedinih država članica, objasniti koje pogodnosti bi fondovi EU mogle imati po ekonomsku sliku Bosne i Hercegovine.

Na kraju su ponuđene i preporuke za donosiocje odluka, koje su uglavnom srednjoročne sa mogućnošću da se implementiraju u narednih tri do pet godina. Među njima je najvažnije da vlasti u BiH iskažu jasan interes i opredjeljenje za članstvom u EU koji će se reflektirati u donošenju relevantnih strategija, a potom i jačanje institucija, ali i drugih aktera u društvu, za povlačenje sredstava iz EU fondova.

2. EU fondovi i njihov značaj za članice i Evropsku uniju u cjelosti

Osnivači Evropske Unije su već u samim počecima znali da, ukoliko žele da stvore Uniju koja će biti funkcionalna i koja će moći odgovoriti izazovima modernog, globaliziranog svijeta, moraju da što više država Evrope uzmu pod svoje okrilje, ali ono što je još važnije, ne smiju dozvoliti velike razlike u razvoju država članica. Iz tog razloga se već u Ugovoru iz Rima iz 1958. u članku 2. navodi:

Unija treba promovirati balansiran razvoj ekonomskih aktivnosti, održiv i neinflacijski ekonomski rast zasnovan na poštivanju okoliša, visok stepen konvergencije ekonomskih performansi, visok stepen zaposlenosti i socijalne zaštite, rast životnog standarda i kvalitete života i ekonomsku i socijalnu koheziju i solidarnost među zemljama članicama.¹

Ovakav pristup Evropske unije i njenih osnivača, kao i današnjih protagonista jačeg evropskog jedinstva, je pokazatelj da Evropska unija, kako u svojim počecima, tako i danas, zagovara približavanje stepena razvoja svih njenih članica sa namjerom jačanja svih članica kao jedinstvenog elementa, a ne jačanje pojedinačnih članica nauštrb drugih država članica. Kasnijim uvidom u raspodjelu samog budžeta EU, ovaj princip će biti dodatno pojašnjen.

Imajući u vidu prethodno izrečenu namjeru osnivača Evropske Unije za ravnomjernim razvojem, morali su se stvoriti fondovi u koje će svi zajednički uplaćivati, sa namjerom da se ta sredstva rasporede na one regione i države koje su manje razvijeni. Na taj način Evropska unija se želi prikazati socijalnom supranacionalnom tvorevinom, koja je shvatila značaj ujednačenog razvoja cijele Evropske Unije za opstanak i kvalitetan razvoj Evropske Unije.

Fondovi Evropske Unije, kao što smo rekli postoje već duži niz godina i njihov obim i glavni ciljevi su uglavnom definisani u sedmogodišnjim periodima. Ono što će biti predmet ove analize su tri ključna razdoblja, koja su obilježena masivnim izdvajanjem, a koji su ključni, kako za ekonomski razvoj EU, tako i za proširenje EU. Ono što ove izdvojene periode dodatno čini zanimljivim

1 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12002E/TXT&from=EN>

jeste njihov značaj za BiH, obzirom da je dinamika pristupanja BiH prema EU u ovom periodu bila drugačija.

Naime, govorimo o periodu 2007-2013, potom 2014 – 2020, te o novom periodu koji je još uvijek u procesu planiranja, ali će imati implikacije za BiH, a to je period 2021 – 2027.

Kada govorimo o načinu raspodjele, najgrublje, sve evropske fondove možemo raspodijeliti na one koje implementiraju institucije Evropske Unije, prije svega Evropska komisija i one koje implementiraju države članice. Govoreći o podjeli na one koji implementiraju sredstva, možemo reći da se oko 80% sredstava implementira od strane država članica, dok se svega 20% sredstava implementira od strane Evropske komisije. Ova raspodjela odgovornosti za implementaciju sredstava je sigurno razumljiva obzirom na veliki budžet koji bi morao biti implementiran od strane administracije Evropske komisije u slučaju da je podjela drugačija. Ovaj način raspodjele odgovornosti za implementaciju, također, pokazuje da su države koje su već postale članice, morale svoje pravne norme uskladiti sa onim iz EU. Osim toga, one su morale izvršiti tehničke pripreme sa ciljem što boljeg nadzora implementacije sredstava, a koja se prikupljaju na nivou EU i koji bivaju uplaćeni od svih građana Evropske Unije. Princip povjerenja u valjanu implementaciju sredstava EU je prije svega zasnovan na dobroj pripremi članica. Samo ovako postavljenim sistemom podrške EU manje razvijenim članicama i regionima, moguće je postići osjećaj stanovništva da se smisleno, bez ikakve mogućnosti za manipulaciju i pronevjeru sredstava EU, finansiraju manje razvijene članice. Na taj način EU pokazuje da djeluje, ne samo kao jedinstven ekonomski prostor, nego i socijalni prostor koji je zasnovan na povjerenju izgrađenim tokom mukotrpnog pripremnog perioda pristupanja članica EU.

Govoreći o fondovima EU, uglavnom se misli na bespovratna sredstva koja EU iz zajedničkog budžeta dodjeljuje svojim članicama.

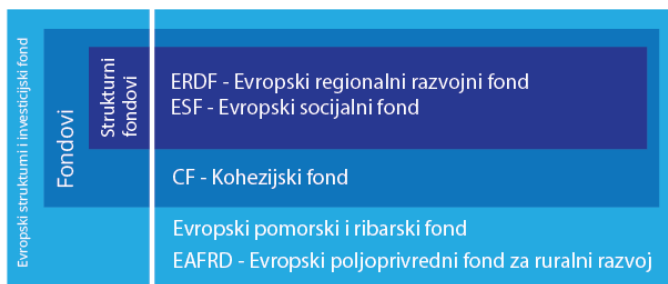
Sredstva za **regionalnu i kohezijsku politiku** u razdoblju 2007 - 2013 iznosila su 347 milijardi EUR ili 35,7% ukupnog budžeta EU za to razdoblje, što uključuje 277 milijardi EUR za strukturne fondove i 70 milijardi EUR za koheziivni fond. Kao što smo već pomenuli, sve programe kohezijske politike sufinansiraju države članice, čime su ukupna raspoloživa sredstva dostižu 700 milijardi eura za ovaj sedmogodišnji period.

Kada govorimo o regionalnoj politici koju EU provodi prvenstveni cilj je podržati razvoj svih regiona, da se ojača konkurentnost Evropske Unije, potakne održivi ekonomski rast i poveća kvalitet života građana. Ova sredstva se uglavnom realiziraju kroz tri glavna fonda:

- Evropski regionalni razvojni fond (European Regional Development Fund - **ERDF**)
- Kohezijski fond (Cohesion Fund - **CF**)
- Evropski socijalni fond (European Social Fund - **ESF**).

Ova tri fonda, zajedno sa Evropskim poljoprivrednim fondom za ruralni razvoj (European Agricultural Fund for Rural Development - **EAFRD**) i Evropskim pomorskim i ribarskim fondom (The) čine **Evropski strukturni i investicijski fond (European Structural and Investment Funds - ESI)**. Za period 2014 – 2020 u ovih pet fondova su planirana sredstva u iznosu od 634 milijarde EUR², od čega preko 345 milijarde EUR na tri glavna fonda koja ćemo dalje predstaviti u tekstu.

Evropski strukturni i investicijski fondovi

Grafikon 1. Pregled EU fondova za države članice

Kada razmatramo ko sve može biti korisnik ovih fondova, onda ih možemo podijeliti na sljedeće grupe:

- Lokalne, regionalne i državne vlasti i administrativna tijela
- Socijalne, kulturne i obrazovne institucije
- Udruženja radnika i poslodavaca, kao i organizacije koje pružaju usluge obuke, podrške radnicima, podrške na tržištu rada
- NVO i dobrotvorne organizacije
- Državna uprava i opštinske institucije
- Kompanije, mala i srednja preduzeća, uključujući mikro preduzeća i preduzeća socijalne poduzetništva i udruženja.³

² Ovdje treba imati na umu, da nešto manje od 460 milijardi EUR obezbjeđuje EU iz svojih prihoda, dok preostali dio uplaćuju ko-finansiraju države članice.

³ https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/how-eu-funding-works/who-eligible-funding_en

Prethodno je pomenuto da sredstva koja se kroz fondove dodjeljuju koriste isključivo članicama EU i raspoređuju se preko nacionalnih ureda za implementaciju EU sredstava, pri čemu države članice zajedno sa EU potpišu sporazum o korištenju tih sredstava, koji definira prioritete i ciljeve koje država članica želi postići koristeći ta sredstva.⁴ Sredstva su tematski u periodu od 2014. – 2020. bila određena za 11 oblasti:

1. Jačanje istraživanja, tehnološkog razvoja i inovacija
2. Povećanje pristupa informacijskim i komunikacijskim tehnologijama i njihovom korištenju i kvalitetu
3. Povećanje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća
4. Podrška prelasku na ekonomiju s niskim udjelom ugljika
5. Promicanje prilagođavanja klimatskim promjenama, prevencija i upravljanje rizikom
6. Očuvanje i zaštita okoliša i promocija učinkovitosti resursa
7. Promicanje održivog prometa i poboljšanje mrežne infrastrukture
8. Promicanje održivog i kvalitetnog zapošljavanja i podrška mobilnosti radne snage
9. Promicanje socijalne uključenosti, borba protiv siromaštva i bilo kakve diskriminacije
10. Ulaganje u obrazovanje, obuku i cjeloživotno učenje
11. Poboljšanje efikasnosti javne uprave

No, kako bi objasnili što države članice konkretno imaju na raspolaganju, osvrnut ćemo se kratko na pojedinačne fondove koje smo već pomenuli.

Kroz **ERDF** želi se ojačati ekonomska i socijalna kohezija u Evropskoj Uniji ispravljajući neravnomjeran razvoj između pojedinih država i regija unutar EU. Kroz ovaj fond se podržava svih 11 oblasti, ali je fokus na oblastima od 1-4.

Kohezijski fond (**CF**) ima za cilj ubrzati ekonomsku, socijalnu i teritorijalnu konvergenciju u EU pružanjem bespovratnih sredstava za projekte zaštite okoliša i prometne infrastrukture. Ono što razlikuje ovaj fond od prethodno pomenutog – **ERDF**, jeste da je on namijenjen zemljama čiji je BND (bruto nacionalni dohodak)⁵ po glavi stanovnika ispod 90% prosjeka EU. Za period 2014. – 2020. to su bile sljedeće države: Bugarska, Hrvatska, Kipar, Češka, Estonija, Grčka, Mađarska, Latvija, Litva, Malta, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka i Slovenija.

Naposlijetku, Evropski socijalni fond (**ESF**) ulaže u ljude, sa fokusom na poboljšanje mogućnosti zapošljavanja i obrazovanja širom Evropske unije.

⁴ Ugovori koji se sklapaju između EU i država članica uglavnom se oslanjaju na strategije koje je usvojila EU i služe postizanju ciljeva koji su postavljeni u tim strategijama.

⁵ EU kohezijska politika svjesno stavlja akcenat na BND umjesto samo na BDP jer obuhvata i aktivnost rezidenata koji privređuju izvan granica države za koju se računa. BND = BDP + prihod ostvaren od rezidenata u inozemstvu – doznake stranaca u matičnu zemlju.

Namjera je također poboljšati položaj najugroženijih dijelova stanovništva pogođenih siromaštvom. Važno za pomenuti je da ESF pokriva sve regije EU, te da je u ovom fondu za ulaganje u ljudski kapital u državama članicama između 2014. - 2020, rezervisano preko 120 milijardi EUR.

Iako je u prethodnom dijelu samo marginalno pomenut, ali udjelom od 23% u Evropskom strukturnom i investicijskom fondu zauzima značajno mjesto, smatramo važnim elaborirati kratko i Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (European Agricultural Fund for Rural Development - **EAFRD**). S ukupnim budžetom od gotovo 150 milijardi EUR za razdoblje 2014.-2020., ovim fondom se radi na jačanju poljoprivrede, šumarstva i ruralnih područja EU-a.

Svi prethodno navedeni fondovi su relevantni u kontekstu Evropske Unije, odnosno kada se već postane članica EU, ali ono što je u kontekstu naše analize također relevantno su tzv. Instrumenti pretprijetne pomoći (Instrument for Pre-Accession Assistance - **IPA**), koji su počeli već sa 2007. godinom, programiranjem 2007. - 2013. (**IPA I**), da bi se nastavilo sa IPA II programiranjem 2014. - 2020. Instrument pretprijetne pomoći (IPA) je sredstvo kojim EU - finansijskom i tehničkom pomoći - podržava reforme u državama aspirantima. IPA fondovi jačaju kapacitete zemalja u toku procesa pridruživanja, što rezultira naprednim, pozitivnim kretanjima u regionu. Za period 2007. - 2013, IPA je imala budžet od oko 11,5 milijardi EUR; njen nasljednik, IPA II, dodatno je povećan i iznosi 11,7 milijardi eura za razdoblje 2014. - 2020. Trenutni korisnici su: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Srbija i Turska.

Svakako da postoji još mnoštvo programa i fondova u EU kojima Evropska komisija ciljano želi unaprijediti pojedine oblasti poput razmjene studenata u okviru ERASMUS programa ili podrška istraživanju i inovacijama u okviru HORIZON2020 programa. Takvi programi se realiziraju direktno od strane Evropske komisije, pri čemu pristup ovim sredstvima nerijetko imaju i nečlanice EU, koje su uplatile „kotizaciju“ za učešće. U nastavku slijedi pregled svih programa kojima države regije JIE imaju pristup:

Tabela 1 – Pregled instrumenata koji stoje na raspolaganju potencijalnim i kandidatima za članstvo u EU⁶

Fokus	Program / Instrument
Regionalni ⁷	<ul style="list-style-type: none"> • Prekogranični programi saradnje (<i>Cross Border Cooperation</i>) • Investicijski okvir za Zapadni Balkan (<i>Western Balkans Investment Framework</i>) • Savez načelnika (<i>Covenant of Mayors</i>) • Regionalna mreža za pristupanje u oblasti životne sredine i klimatskih promjena (<i>Environment and Climate Regional Accession Network</i>) • Horizontal Facility za Zapadni Balkan i Tursku (<i>European Union/Council of Europe Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey</i>)
Bilateralni	<ul style="list-style-type: none"> • Pojedinačne bilateralne mjere – IPA II
Sektoralni ili tematski	<ul style="list-style-type: none"> • EU program za zapošljavanje i socijalne inovacije (EaSI) • Evropa za građane • Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava (EIDHR) • Instrument koji doprinosi stabilnosti i miru (IcSP) • Organizacije civilnog društva i lokalne vlasti (OCD-LA) • Humanitarna pomoć i civilna zaštita • Kreativna Evropa • Erasmus + • Horizon2020 • Podrška poboljšanju upravljanja i upravljanja (Sigma) • Tehnička pomoć i razmjena informacija (TAIEX)

Nakon, što smo predstavili nastanak fondova EU, za šta služe i kojih su razmjera, a imajući u vidu cilj ove analize da prikažemo značaj EU fondova za Bosnu i Hercegovinu, smatramo relevantnim iznijeti nekoliko studija slučaja, na kojima ćemo pokazati koliki su značaj EU fondovi imali za te ekonomije i njihova društva. Kako smo već pomenuli, sistematsko praćenje

⁶ <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-fa-available-iras-candidate-countries.pdf>

⁷ Više informacija o regionalnim inicijativama i podršci vidjeti na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/multi-beneficiary-programme_en

EU fondova postoji za dva perioda: 2007. – 2013. godine i 2014.- 2020. godine. Obzirom na ograničenja ove analize, mi ćemo se u ovim studijama slučaja fokusirati na trenutni period od 2014. – 2020. i na nekoliko država koji su prvaci u iskorištavanju EU fondova, ali i drugim koji su po socio-ekonomskim karakteristikama slični Bosni i Hercegovini.

2.1 Studija slučaja - Poljska

Sa globalnim promjenama koje su nastupile krajem 90-ih godina 20. vijeka i demokratizacijom Istočnog bloka, mnoge države su prvo svojom samostalnošću, a potom i jasnim opredjeljenjima, da svoje države žele graditi na demokratskim principima i vladavini prava. To je i 1988. godine učinila Poljska, stvaranjem diplomatskih odnosa sa Evropskom ekonomskom zajednicom, pretečom Evropske Unije.

Ubrzo nakon toga, već 1993. Evropsko vijeće u Kopenhagenu⁸ donosi odluku da države Centralne i Istočne Evrope mogu postati punopravne članice onog trenutka kada ispune ekonomske i političke kriterije. Poljska već 1994. godine podnosi formalni zahtjev za članstvo i zvanično otvara pregovore 1998. godine i rekordno već 2002. završava pregovaranje u 30 pregovaračkih oblasti. Tokom 2003. godine se odvijala ratifikacija u državama članicama, pri čemu je posljednja stepenica bio referendum u Poljskoj gdje je 74% građana koji su izašli na referendum, glasalo za članstvo u EU. Poljska je zajedno sa drugih 9 novih članica, 1. maja 2004. postala punopravna članica EU.

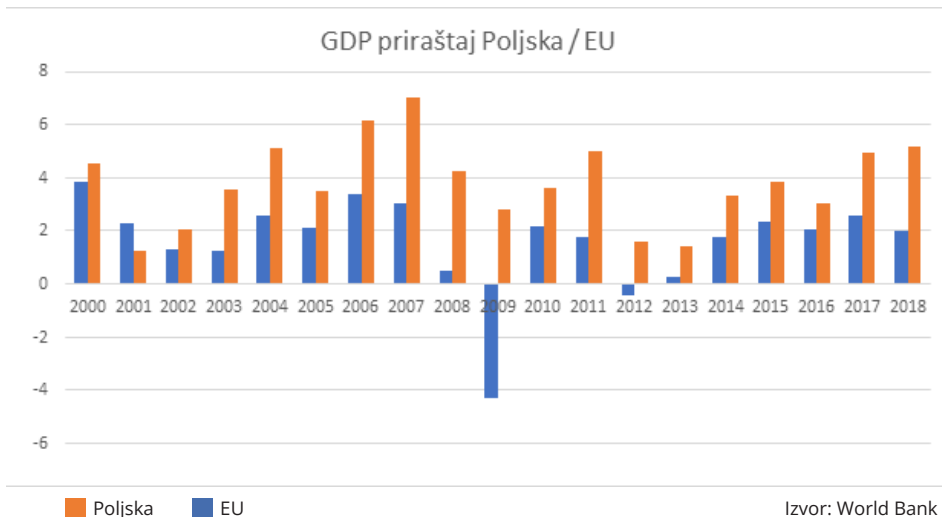
U javnosti se primjer Poljske uvijek izdvaja kada govorimo i potencijalu koji nude Evropski strukturni i investicijski fondovi. Kako smo već na samom početku pomenuli, prilikom raspodjele strukturnih/kohezijskih fondova, EU najveći dio raspoređuje na države koje imaju niži bruto nacionalni dohodak od 90% prosjeka EU. Poljska je od svog samog početka pa sve do 2020. godine u skupini država koje su korisnice ovih fondova. Vrlo je vjerovatno da će zbog visokog stepena razvoja kojeg je Poljska dostigla u proteklih 15 godina, ponajviše zahvaljujući fondovima EU koje je koristila, biti izuzeta u sljedećem planiranju za period 2021 – 2027.

Mnoštvo literature navodi da se razvoj prije svega poduzetništva i inovacija, ali i infrastrukture u Poljskoj najviše može pripisati EU fondovima. U izvještaju OECD-a o Poljskoj se između ostalog navodi da se „*veliki udio javnih ulaganja u infrastrukturu finansira putem EU strukturnih fondova - oko 50% u saobraćajnom sektoru - zajedno sa 85% programa za podršku inovacijama u privatnom sektoru, malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu*“ (OECD, 2018). Poljska je sa

⁸ Na ovom sastanku su definisani i Kopenhaški kriteriji po osnovu kojih će se kasnije procjenivati sposobnost države da postane članica EU

ukupno 86 milijardi EUR alociranih za projekte u periodu 2014 – 2020 ujedno i najveći korisnik EU fondova pri čemu Poljska, izdvajanja EU, prati sa vlastitih 19 milijardi EUR koje je investirala u te projekte.

U prethodno pomenutom izvještaju OECD-a se također navodi da strukturni fondovi doprinose okvirno oko 2,7% GDP-a, što znači da i ukoliko Poljska zapadne u recesiju ona može biti kompenzirana ukoliko Poljska povuče sva sredstva za tu godinu. Iz grafikona 1. možemo vidjeti da je tokom proteklih godina Poljska to uspjela i uraditi te u poređenju sa Evropskom Unijom uvijek uspijevala imati veći priraštaj GDP-a nego li je to prosjek u EU, čak i u vremenu finansijske krize 2008. i 2009. godine.⁹

Grafikon 2. Usporedni prikaz GDP priraštaja Poljske i zemalja članica EU od 2000 – 2018

Treba imati na umu da tokom programiranja strukturalnih i investicijskih fondova, Evropska unija uzima u obzir tzv. absorpcijski kapacitet¹⁰ svake države – to znači da nijedna država ne može dobiti više novca od 3,8% svog GDP-a, što je u pojedinim slučajevima i do tri puta više od pretpripravnih fondova koje države dobijaju u procesu priprema za članstvo. No, upravo ovaj absorpcijski kapacitet se ispostavlja kao vrlo važan segment:

Apsorpcija je vrlo važan aspekt procesa evropske integracije, posebno za nove države članice EU kojima se predviđaju primanje ogromne količine novca iz budžeta EU kako bi na taj način postali neto dobitnici članstva u EU. Čini se da su dostupna sredstva izvrsna prilika za nove države članice, ali to ne znači nužno

⁹ Uspjeh poljskih vlasti da kao jedina država u EU ne budu u recesiji je dovelo do toga da je tadašnja vlada predvođena Donaldom Tuskom po prvi put nakon 1989. godine na izborima 2011. godine bila reizabrana od strane građana.

¹⁰ Treba napomenuti da je absorpcijski kapacitet preuzet iz poslovnog svijeta pri čemu se misli na absorpcijski kapacitet jedne kompanije. Teoretičari su shvatili da se ovaj koncept može prenijeti i na mnogo veće i kompleksnije organizacije kao što su države.

*da će ih zemlje i njihove regije/drugi subjekti moći u potpunosti iskoristiti. Njihov uspjeh ovisi o 'apsorpcijskoj sposobnosti'*¹¹

U analiziranju apsorpcijskog kapaciteta, autori navode da postoji tri glavna elementa koji su važna:

a) Makroekonomska sposobnost apsorpcije - mjeri se u BDP-u; trenutna pravila kohezijske politike ograničavaju transfer sredstava EU na najviše 3,8% BDP-a te države.

b) Kapacitet finansijske apsorpcije - sposobnost sufinansiranja programa i projekata iz strukturnih fondova.

*c) Administrativni kapaciteti - sposobnost i kvalifikacije centralnih i lokalnih vlasti da pripreme programe i projekte, da ih izvještavaju, koordiniraju i provode.*¹²

Samo planiranje sredstava se odvija, kako smo prethodno naveli u skladu sa strategijama Evropske unije, i u skladu sa interesima i ciljevima država članica. Poljska je programirajući sredstva koja su joj namijenjena, pripremila ukupno 21 program za period 2014 – 2020. Treba imati na umu da je 16 od 21 operativna programa (*Operational Programmes*) predviđen za regionalni razvoj slabije razvijenih regiona u Poljskoj. To je rezultat prethodnih ciklusa programiranja strukturalnih fondova u Poljskoj, jer su neki regioni bili sposobniji apsorbirati novac koji im je stavljen na raspolaganje. Time se i u Poljskoj počela razvijati nejednakost, što je prepoznato od strane poljskih vlasti zbog čega je programiranje za period 2007– 2013, a potom i 2014 - 2020 prilagođeno novim okolnostima.

Ako postavimo pitanje kako je Poljska uspjela da apsorpira toliko novca u navedenom periodu postoje različiti odgovori, pri čemu se dobra priprema navodi kao jedan od argumenata:

*U pretpristupnom periodu u Poljskoj su izvršene mnoge institucionalne transformacije kako u pogledu transformacije centralno planirane ekonomije u tržišnu ekonomiju, tako i u pogledu demokratizacije političkog sistema i traženih načina upravljanja na demokratski i efikasan način. U literaturi se ovo razdoblje prema preduzetim mjerama naziva "4d": dekomunizacija, demokratizacija, decentralizacija (s privatizacijom) i demilitarizacija.*¹³

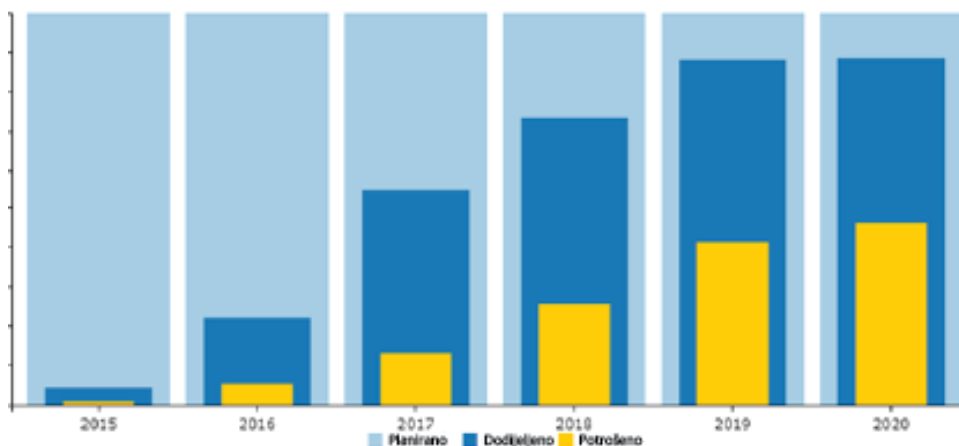
11 *Regional absorption capacity of EU funds -* <https://hrcak.srce.hr/file/285077>

12 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2017.1340174#:~:text=Macroeconomic%20absorption%20capacity%20%2%80%93%20measured%20in,of%20the%20respective%20country's%20GDP.>

13 *Our Europe: 15 years of Poland in the European Union: Main conclusions and supplementation to the CASE Report -* https://www.case-research.eu/files/?id_plik=6170

Činjenica je da je Poljska već u samom početku, po postanku punopravne članice, uspjela da povuče sva sredstva koja su joj stavljena na raspolaganje, zahvaljujući prije svega velikim administrativnim centrima koji su imali univerzitete i koji su imali kompetencije da povuku sredstva. Unatoč činjenici da je prvih godina Poljska bila među vodećim korisnicima EU sredstava i činjenice da je nominalno, Poljska najviše novca povukla iz EU fondova za period 2014 - 2020, ne ohrabruje činjenica da je iskoristivost u šest godina (2015 - 2020) bila 46%. Poljskoj je odobreno još dvije godine da realizira preostali dio novca iz ovog paketa.

2014 - 2020 - Stepen implementacije (ukupni troškovi) za Poljsku

Period pokrivenosti: do 30. juna 2020. godine

Grafikon 3. : Pregled planiranih, dodijeljenih i potrošenih sredstava od ukupno dogovorenih projekata za sufinansiranje iz EU strukturnih fondova

Umjesto zaključka o tome koliko je Poljska imala benefita od povlačenja sredstava iz EU fondova, navest ćemo jedan podatak:

*Od početka članstva Poljske u EU do kraja 2018. godine, iz budžeta EU u Poljsku je stiglo **159,465 milijardi eura**. Uzimajući u obzir doprinos u obliku članarine, saldo transfera iznosi **107,537 milijardi eura**. Ovo je **kapital koji Poljska nikada nije mogla dodijeliti za rast zemlje u tako relativno kratkom vremenu**. Kao dio EU fondova, Poljska je 2004. godine dobila približno 50% u odnosu na BDP. Vrijedno je napomenuti da ta sredstva znatno premašuju sredstva prenesena u zemlje zapadne Evrope kao dio Marshallovog plana.¹⁴*

¹⁴ Our Europe: 15 years of Poland in the European Union Main conclusions and supplementation to the CASE Report - https://www.case-research.eu/files/?id_plik=6170

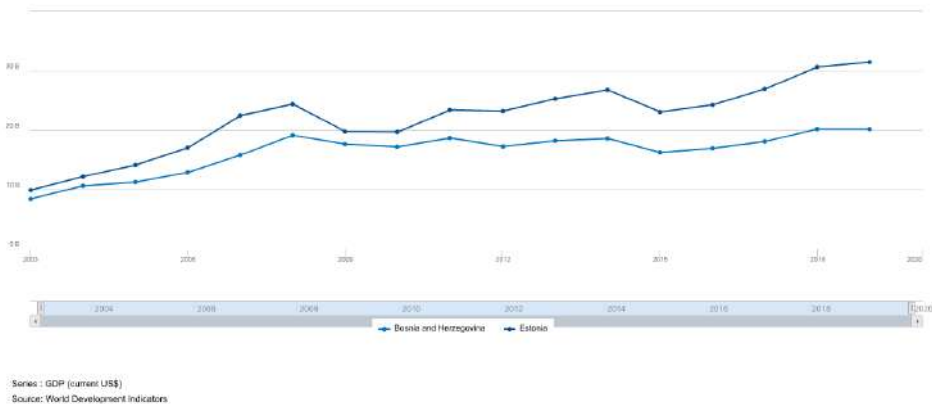
2.2 Studija slučaja - Estonija

Estonija je kao i Poljska, Evropskoj Uniji pristupila iz jednog komunističkog sistema, bivšeg Sovjetskog saveza. Kao i Poljska, Estonija se odmah po sticanju nezavisnosti opredijelila za članstvo EU, što je odmah postao njihov i vanjskopolitički, ali još važnije, njihov unutarnjopolitički cilj. U septembru 2003. godine, Estonija je sa preko 66% glasova na referendumu izglasala da želi postati članica što su i učinili 1.maja 2004. godine.

Estonija je smještena na sjeveroistoku EU, imajući granicu sa Letonijom, Rusijom i Baltičkim morem. Estonija je nešto manja od BiH, sa 45.226 km² i populacijom od nešto više od 1,3 miliona stanovnika, pri čemu skoro polovina stanovništva živi u tri najveća grada: Tallin, Tartu i Narva. Obzirom na mali broj stanovnika, pa time i ekonomiju, Estonija je potpuno drugačiji primjer od Poljske, kada govorimo o povlačenju EU sredstava.

Estonija je, prema izjavama predstavnika Vlade Estonije u trenutku pristupanja, morala da se opredijeli da hoće da stvori jednu novu Estoniju, koja je vrijedna članstva i koja može da se nosi sa izazovima unutrašnjeg zajedničkog tržišta, ali i činjenice da su mala država koja nema veliku moć u procesima donošenja odluka u EU.

Kako bismo stekli što bolju sliku o tome gdje je Estonija u odnosu na BiH, donosimo podatak Svjetske banke o razvoju bruto domaćeg proizvoda od 2003. do 2019., odnosno od trenutka kada Estonija nije bila članica EU.

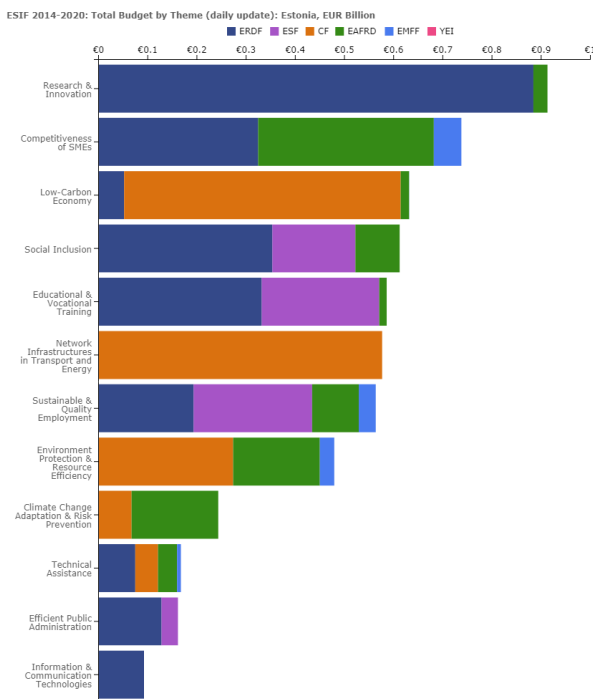
Grafikon 4. – Pregled GDP (u US dolarima) od 2003. do 2019.

Iz ovog grafikona možemo vidjeti da su Estonija i BiH bile na skoro istim polaznim tačkama 2003. godine, pri čemu je za nepune dvije decenije Estonija uspjela da utrostruči svoj GDP na 30 milijardni USD, dok je BiH od 2011. godine u stagnaciji, uspjevši tek da udvostruči svoj GDP.

U prirastu estonskog GDP-a, značajno mjesto su zauzimali u EU fondovi, čije iznose i strukturu ćemo sada detaljnije analizirati.

Estonija je za period od 2014. – 2020. godine imala na raspolaganju **ukupno 5,7 milijardi EUR¹⁵** od čega se iznos od **4,4 milijardi EUR trebao finansirati iz sredstava EU**, odnosno njenih strukturnih fondova, dok se za vlastito sufinansiranje predloženih projekata trebalo obezbijediti 1,3 milijardi EUR.

Ono što je zanimljivo posmatrati u primjeru Estonije jeste što su oni najveći dio planiranih sredstava namjeravali izdvojiti za **istraživanje i inovacije** u ukupnom iznosu od 913 miliona EUR, za period od sedam godina. Estonija bi od tog iznosa trebala obezbijediti oko 300 miliona EUR.

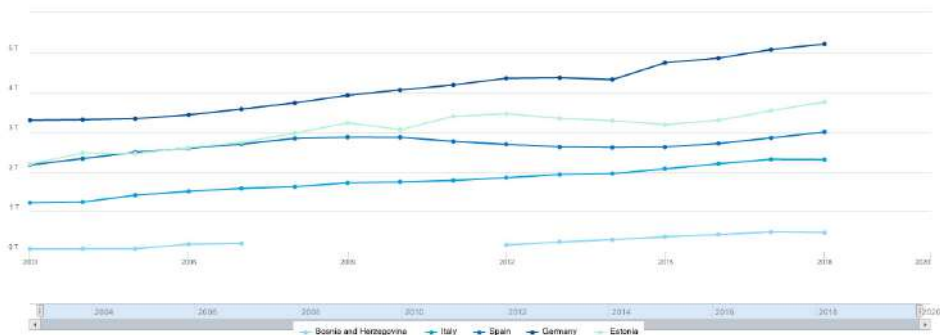

Grafikon 5. Pregled planiranih sredstava iz EU strukturnih fondova po tematskim područjima za Estoniju za period 2014.-2020.

¹⁵ Ovdje treba napomenuti da je u 2015. godini za Estoniju bilo planirano 6 milijardi EUR, no uslijed preraspodjele nakon dvije godine, uslijedila je prilagodba i redukcija planiranog iznosa.

Za razliku od Poljske koja je istraživanje i inovacije stavila tek na 6. mjesto svojih prioriteta, vlasti u Estoniji su shvatili da obzirom na svoja geografska i demografska određenja, moraju ulagati u ljudski kapital, istraživanje i inovacije, kako bi mogli postati konkurentni na globalnom, ali i tržištu EU.

Takav pristup je rezultirao činjenicom da je Estonija sada jedna od informaciono najrazvijenijih država na svijetu, pri čemu je svu administraciju uredila informatičkim putem, ali i značajno unaprijedila svoj naučni i istraživački segment.

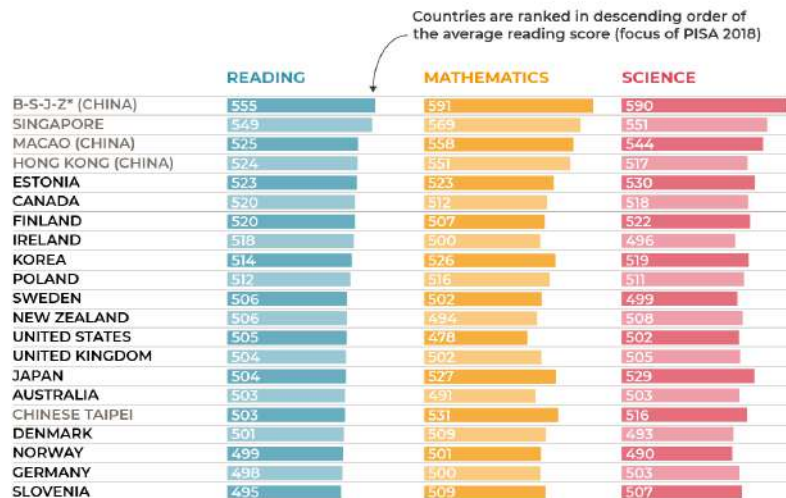
Grafikon 6. Prikaz broja istraživača (u hiljadama) angažovanih u istraživanju i razvoju od 2003. do 2020. u odnosu na milion stanovnika

Kao što možemo vidjeti iz prethodnog grafikona, Estonija je uspjela da za manje od dvije decenije, za 50% uveća broj svojih istraživača ali i da generalno nauku i naučna dostignuća postavi kao vrijednost u društvu. Također, možemo vidjeti da je uspjela čak i da pretekne ekonomski jače države poput Italije i Španije.

To se posebno manifestuje kroz činjenicu da je Estonija prema PISA studiji - međunarodnom istraživanju procjene znanja i vještina petnaestogodišnjih učenica i učenika, prva od država EU za 2018. godinu.

PISA 2018 results

Snapshot of students' performance in reading, mathematics and science

Source: OECD, PISA 2018 Database || *B-S-J-Z refers to Beijing, Shanghai, Jiangsu and Zhejiang

Grafikon 7. Pregled rezultata PISA testiranja prvih 20 država svijeta

Ono što je također važno napomenuti u kontekstu Estonije i povlačenja EU fondova jeste što su vlasti Estonije shvatili odmah na samom početku da je Estonija mala država, koja sebi ne može priuštiti glomaznu centraliziranu administraciju, nego su primorani značajan dio svojih administrativnih usluga ponuditi elektronskim putem. U Estoniji 88% stanovništva između 16 i 74 godine koristi internet koristeći rutinski e-usluge, od glasanja, prijave poreza, pregleda zdravstvenog kartona, pa sve do registracije vozila i sl. Više od 95% prijava poreza na dohodak dostavljeno je 2020. godine putem e-poreza, dok se gotovo sve (više od 99%) bankarskih transakcija obavljaju putem interneta. Svi stanovnici imaju estonsku *e-ID karticu* koja služi kao digitalni identitet, dok je ujedno i fizički dokument o identitetu, a u okviru Evropske unije i putna isprava. Osim ponude elektronskih servisa vlastitom stanovništvu, vlasti u Estoniji su shvatili da sa takvom infrastrukturom mogu da se okrenu svijetu i svoje usluge ponude globalno, nudeći mogućnost da registrujete svoju firmu u Estoniji putem programa E-Residency, u vrlo kratkom periodu, sa jako malo proceduralnih prepreka i troškova održavanja. Program koji je započeo krajem 2014. godine je za samo 5 godina uspio da okupi preko 60.000 korisnika ovog progama koji su pokrenuli preko 10.000 kompanija koji su zaposlili nekih 1.700 osoba u Estoniji, dok su direktni benefiti od ovog programa dostigli 31 milion EUR u proteklih pet godina.¹⁶

¹⁶ <https://news.err.ee/1006063/more-than-10-000-businesses-established-by-estonian-e-residents#:~:text=2%Dresidency%20does%20not%20grant,some%201%2C700%20people%20in%20total.>

Značajan dio elektronskog opismenjavanja, kao i infrastrukture u protekle dvije decenije je bilo finansirano iz sredstava EU:

U periodu od 2004.–2006. iznos koji je izdvojen za podršku razvoju informacionog društva sa strukturnim fondovima i kohezijskim fondom iznosio je 8,3 miliona EUR. U periodu 2007.–2013. godine razvoj informacionog društva podržan je sa 62,6 miliona eura, a širokopojasni pristup internetu¹⁷ sa 24,5 miliona eura. Ukupno 87,1 miliona eura. U razdoblju 2014. - 2020. finansiranje od 200 miliona eura, koje dolazi iz vlastitih sredstava i iz fondova EU, je uglavnom dodijeljeno provedbi digitalne agende.¹⁸

Možemo zaključiti da je Estonija odmah po dobijanju samostalnosti prepoznala svoje slabosti i mane i kao takva pristupila nezapamćenoj modernizaciji svog društva, ne uzimajući kao izgovor činjenicu da je značajan dio društva živeći pod komunizmom postao imun na promjene i progres. Oni su uspjeli da u relativno kratkom roku, vrijednosno svoje društvo orijentiraju ka modernosti i ka novim tehnologijama, a ponajviše kroz valjano programiranje i stavljanje na raspolaganje evropskih investicijskih i strukturalnih fondova.

2.3 Studija slučaja Hrvatska

Nakon značajnijeg proširenja EU iz 2004. godine, potom dodatnog proširenja 2007. godine na Bugarsku i Rumuniju, Hrvatska je kao najmlađa i posljednja članica EU postala 2013. godine. Nakon dugo godina pregovaranja i ispunjavanja zadatih kriterija Evropske komisije, Hrvatska je zvanično postala 28. članica Evropske Unije 1. Jula 2013. godine čime je ujedno dobila obaveze, ali i mogućnosti ostalih članica EU, između ostalog i pristup strukturalnim fondovima Evropske unije.

U razdoblju od 2014. – 2020. godine Hrvatskoj je stavljeno na raspolaganje ukupno 10 milijardi EUR¹⁹, a na taj iznos Hrvatska je u obavezi obezbijediti svojih 1,9 milijardi EUR, sto bi omogućilo ukupnu investiciju od skoro 12 milijardi EUR u periodu od 7 godina. Ukoliko to kontekstualiziramo, to bi značilo da će Hrvatska dobiti oko 3,2% svog GDP-a u obliku finansijske pomoći iz EU fondova²⁰.

No, kako smo prethodno i pomenuli, za povlačenje ovih sredstava, ključan je strateški okvir, odnosno postojanje jasne vizije i konkretnih strategija sa

¹⁷ Širokopojasni pristup internetu (broadband internet access) je nastao početkom 2000-ih godina i smatrao se revolucionarnom zamjenom dotadašnjim internet pristupom koji je uglavnom išao preko telefonskih linija.

¹⁸ https://jjip.eu/mop/wp/wp-content/uploads/2018/10/EE_e-Estonia_Castanos.pdf

¹⁹ Od tog iznosa 8,3 milijardi EUR predviđeno je za ciljeve kohezijske politike, 2 milijarde eura za poljoprivredu i ruralni razvoj te 253 miliona eura za razvoj ribarstva. Više vidjeti na: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/blue_book/blueguide_hr.pdf

²⁰ Ako uzmemo da je Hrvatska prema podacima Svjetske Banke bilježila godišnje u prosjeku 45 milijardi EUR GDP-a, sto je od 2014. – 2020. ukupno oko 315 milijardi EUR, a znajući da je Hrvatskoj stavljeno na raspolaganje 10 milijardi EUR za ovaj period, možemo zaključiti da je u prosjeku Hrvatska privreda na raspolaganju imala 3,2% svog GDP-a iz EU fondova.

pratećim akcionim planovima za njihovu implementaciju. Strategije moraju biti usklađene sa nekoliko dokumenata na nivou EU, a to za period 201. – 2020 prije svega podrazumijeva usklađenost sa kohezivnom politikom EU, strategijom EU donesenom 2010. godine pod nazivom *Europe 2020* i pojedinim sektorskim politikama. Hrvatska je u oktobru 2014. sklopila sporazum sa EU kojim reguliše pravni i institucionalni okvir korištenja EU strukturalnih i investicijskih fondova²¹, koji je potom dalje razrađen kroz operativne programe u kojima se detaljnije opisuju i razrađuju mjere i aktivnosti za učinkovitu provedbu i korištenje fondova.

Pregled dostupnih evropskih strukturalnih i investicijskih fondova za Hrvatsku za period 2014 – 2020 je sljedeći:

ESI Fond	Alokacija (EUR)
Europski fond za regionalni razvoj (EFRR)	4.700.499.588
Kohezijski fond (CF)	2.130.755.644
Europski socijalni fond (ESF)	1.621.046.414
Europski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD)	2.026.222.500
Europski fond za pomorstvo i ribarstvo (EFPR)	252.643.138
Ukupno	10.731.167.284

Za razliku od Estonije koja je pokušavala svoju administraciju smanjiti kroz modernizaciju i digitaliziranje, Hrvatska je u samom početku svu svoju administraciju koju je imala na raspolaganju stavila u funkciju povlačenja sredstava EU, čemu je prethodila izrada Sporazuma o partnerstvu sa EU za period 2014. – 2020. Koordinacija između različitih ministarstava i institucija odvijala se u okviru koordinacijskog povjerenstva sastavljenog od Ministarstva regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, Ministarstva poljoprivrede i šest tematskih radnih skupina.

Hrvatska je uspjela da sačini ukupno četiri operativna programa kojim namjerava crpiti sredstava iz prethodno navedenih pet fondova. To su kao što slijedi:

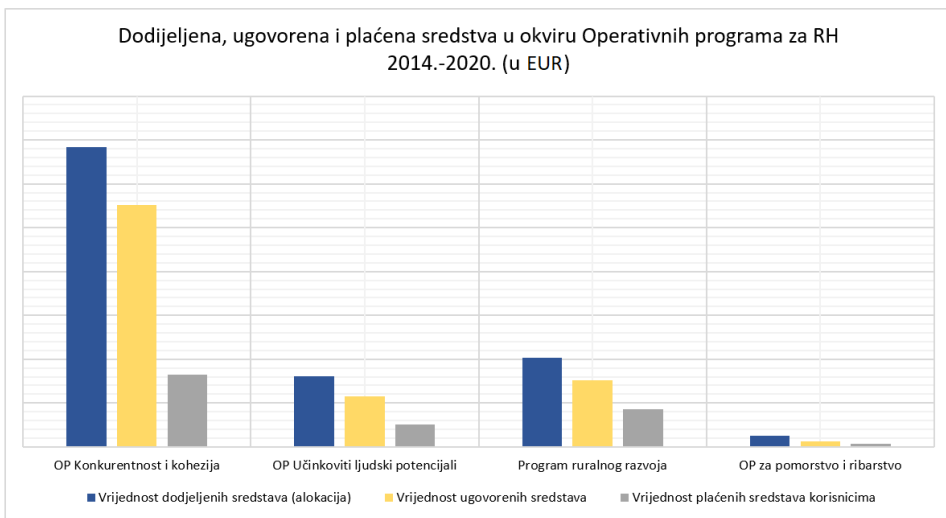
- Operativni program Konkurentnost i kohezija - OPKK (Pristup EFRR i CF)
- Operativni program Učinkoviti ljudski potencijali - OPULJP (Pristup ESF)
- Program ruralnog razvoja – PRR (Pristup EAFRD)
- Operativni program za pomorstvo i ribarstvo - OPPR (Pristup EFPR)

21
HR.pdf

https://strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/2017/03/GLAVNI-DOKUMENT-Sporazum_o_partnerstvu_

Prema podacima Ministarstva regionalnog razvoja i fondova Europske unije (MRRFEU), koordinacijskog tijela, na dan 31.10.2019. godine s prijaviteljima iz RH ugovoreno je ukupno 78% ukupne alokacije u okviru svih Operativnih programa, međutim isplaćeno je samo 37% sredstava.

U okviru OPKK ugovoreno je 81% dodijeljenih sredstava (ukupne alokacije), a isplaćeno samo 30%, dok je u okviru OPULJP ugovoreno 71% sredstava, a isplaćeno 45%. Unutar PRR ugovoreno je 75% dodijeljenih sredstava, a isplaćeno je 57%, dok je unutar OPPR ugovoreno 52% sredstava, a isplaćeno 50%. U nastavku je grafički prikaz ukupne alokacije, ugovorenih i isplaćenih sredstava za Operativne programe RH.²²

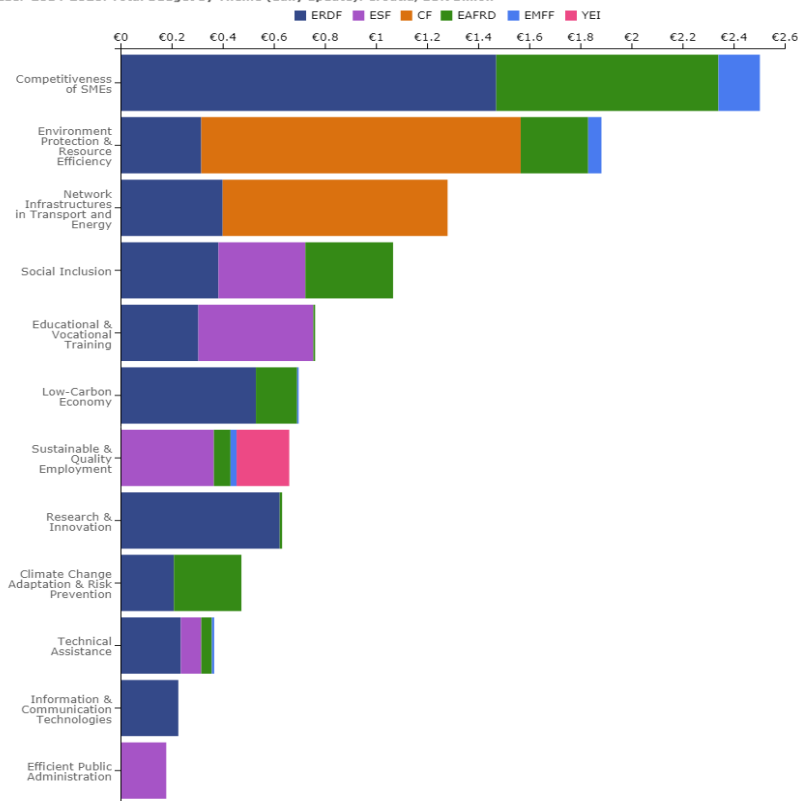
Grafikon 8. Pregled sredstava po operativnim programima u RH

Činjenica da je za realizaciju perioda 2014 - 2020 Evropska komisija dala rok do kraja 2023. Hrvatske vlasti su črvstog ubjeđenja da će uspjeti da povuku i isplate alocirana sredstva, kako bi ispunili očekivanja Evropske Unije o velikoj stopi iskoristivosti novaca iz EU fondova. Ono što je važno napomenuti jeste, da se obaveze moraju ugovoriti do kraja 2020. godine, dok isplata sredstava može ići najkasnije do kraja 2023. godine, imajući u vidu da od 2021. – 2027. godine počinje novi sedmogodišnji period programiranja i implementacije strukturnih fondova EU.

Ono što je zanimljivo posmatrati u odnosu na Estoniju jeste činjenica da je Hrvatska više od 4 milijarde EUR alocirala za zaštitu okoliša i konkurentnost malih i srednjih preduzeća, dok su za istraživanje i razvoj raspoređeni tek negdje oko 630 miliona EUR. U nastavku je detaljniji pregled po temama.

22 <https://www.eu-projekti.info/analiza-iskoristenosti-fondova-eu-2/>

ESIF 2014-2020: Total Budget by Theme (daily update): Croatia, EUR Billion

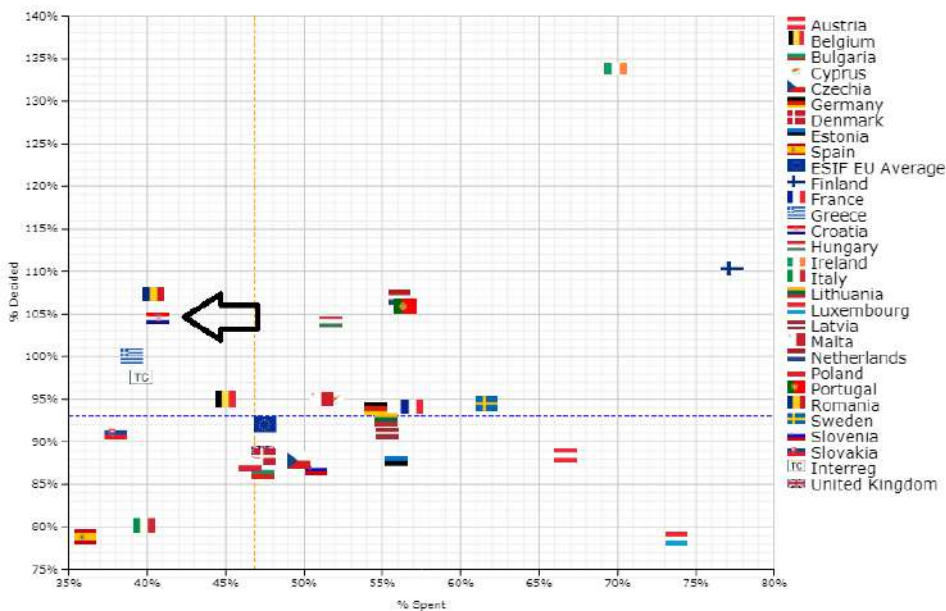

za RH za

2014. – 2020.

Ono u čemu se Hrvatska i nije baš pokazala je implementacija, odnosno povlačenje i trošenje novca koji je predviđen za Hrvatsku, a koji se najbolje može uočiti ukoliko stavimo Hrvatsku u regionalnu perspektivu sljedećom slikom.

ESIF 2014-2020: EU overview of implementation by country - total cost of selection and spending as % of planned (scatter plot)

Period Covered: up to 30/06/2020

Grafikon 10. Procentualni pregled implementiranih sredstava u odnosu na alocirana

Po osnovu ovog dijagrama, možemo da vidimo da je Hrvatska iskoristila nešto više od 40% ukupnih sredstava zaključno sa junom 2020. godine, što je svrstava na začelje evropskih država zajedno sa Rumunijom, Slovačkom, Italijom, Grčkom i Španijom i što je ispod prosjeka EU koji je oko 47%. To znači da bi Hrvatska u preostale tri godine koliko je EU stavila na raspolaganje da se izvrši isplata preostalih sredstava trebala da isplati preostalih 60% od 10 milijardi EUR, što će svakako utjecati značajno na njen GDP, ukoliko zaista sav novac bude implementiran. Kako sada stvari stoje, značajan dio tog preostalog novca je ugovoren, pri čemu sada ne smije doći do zastoja u implementaciji i isplati. Na osnovu ovog dijagrama se može vidjeti da je Finska među šampionima za period 2014 -2020 sa procentom iskorištenosti i isplate sredstava skoro 80% već sredinom 2020. godine.

Nakon uvida u podatke, možemo zaključiti da je Hrvatska, kako je po prvi put imala pristup EU strukturnim fondovima dosta dobro iznijela, bar ugovaranje, te uspjela da skoro u 100% iznosu ugovori obaveze predviđene za ovaj period. No, unatoč tome, ostaje činjenica da je Hrvatska dosta sporo vršila isplate EU sredstava, odnosno sporo povlačila EU sredstva.

*U početku ove financijske perspektive, 2014. godine, u Republici Hrvatskoj bilo je izuzetno malo prijavitelja zbog nedostatka kvalificiranih stručnjaka u području projekata EU, ali i generalnog nedostatka povjerenja u sustav. Danas je situacija drugačija, prijavitelja je mnogo, ali jedan od ključnih problema je **nepravovremeno otvaranje poziva**. Upravljačka tijela²³ svakog operativnog programa početkom godine definiraju sve pozive koji će se otvarati s indikativnim naznakama datuma otvaranja, ukupne alokacije, najnižeg i najvišeg iznosa bespovratnih sredstava te aktivnosti i troškova koji će se financirati. Kašnjenje s objavama poziva, ali i njihovo "ne otvaranje" sukladno indikativnim godišnjim planovima objava poziva, jedan je od razloga prethodno prikazanih velikih razlika između alokacije, vrijednosti ugovorenih i isplaćenih sredstava.²⁴*

²³ Upravljačka tijela su ona tijela koja upravljaju određenim programom i to su uglavnom ministarstva koja su bliska tematski tom programu.

²⁴ <https://www.eu-projekti.info/analiza-iskoristenosti-fondova-eu-2/>

3. BiH i mogućnosti pristupanja EU fondovima

U mnogim istupima raznih nacionalnih ali i međunarodnih zvaničnika može se čuti da je Bosna i Hercegovina kompleksna država, čime se opravdava njen zaostatak za drugim državama regije u procesu EU integracija. Činjenica političke podijeljenosti ne bi trebala da sputava liderstvo vlasti u BiH da u korist svojih građana iznađe načina kako da iskoristi sredstva međunarodnih institucija, pa tako i fondova Evropske Unije. Ono što se može primijetiti, kada govorimo o sposobnosti vlasti u BiH u povlačenju novca, jeste da se do sada ono uglavnom svodilo na povlačenje novca od strane Međunarodnog monetarnog fonda, koji je služio za makroekonomsku stabilnost uz određene uvjete za reforme. U određenom procentu, donosioci odluka su povlačili sredstva po osnovu zajmova od međunarodnih finansijskih institucija i drugih kreditnih institucija, a koji su vezani za konkretne projekte i njihovu provedbu.

Ovo navodimo, jer je u kontekstu povlačenja EU sredstava, kako smo mogli vidjeti iz iskustava navedenih studija slučaja, ali politikom Evropske Unije, sredstva bivaju odobrena po osnovu konkretnih strategija i konkretnih projektnih prijedloga.

3.1 BiH i odnos sa EU u pogledu povlačenja EU fondova

Bosna i Hercegovina pristup sredstvima Evropske unije bazira na uzajamnom sporazumu sa Evropskom unijom, kako je to bio slučaj i sa drugim državama koje su prošle faze prepristupnih pregovora, pa sve do punopravnog članstva.

Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i priključenju (SSP) 2008.²⁵ godine, Bosna i Hercegovina stupa u prvi ugovorni odnos sa Evropskom unijom. Zadatak koji je BiH preuzela potpisivanjem Sporazuma je da sprovede dogovorene odredbe iz Sporazuma i da nastavi sa aktivnostima i ispunjavanju kriterija za punopravno članstvo. Nakon potpisivanja Sporazuma, sljedeći korak je stjecanje statusa zemlje kandidata za članstvo u Evropskoj uniji.²⁶

Imajući u vidu prethodno rečeno, Bosni i Hercegovini je dodijeljen status potencijalne zemlje kandidata za članstvo, što BiH daje mogućnost pristupa određenim sredstvima. Kada govorimo o implementaciji samih sredstava iz fondova EU, oni se uglavnom realiziraju od strane Delegacije Evropske Unije u Bosni i Hercegovini, sto nije uobičajena praksa kada se postane članica EU, ali zbog različitih okolnosti u Bosni i Hercegovini, Evropska Unija je odlučila da sredstva sama administrira, provodeći tako procese nabavki i dodjele

²⁵ BiH i EU su pregovarali o SSP-u 13 mjeseci, nakon čega je potpisan u Luxembourgu 16. juna 2008. Godine. SSP je službeno stupio na snagu 1. juna 2015. g.

²⁶ <http://rju.parco.gov.ba/hr/rju-i-eu/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/>

sredstava ²⁷ ili preko drugih međunarodnih organizacija poput Vijeća Evrope, EIB ili Svjetske banke.

Tako je BiH u svom periodu od potpisivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju imala pristup sredstvima IPA I, sredstvima kojima je Evropska unija htjela da novim instrumentom obuhvati zemlje u razvoju, a s druge strane zemlje u njenom neposrednom susjedstvu koje su voljne da kroz proces pridruživanja jednog dana postanu članice EU.

IPA je nasljednik pet ranijih instrumenata pretpristupne pomoći, Phare, ISPA, SAPARD, Instrumenta za Tursku, i CARDS i na taj način u jedinstvenu pravnu osnovu objedinjuje svu pretpristupnu pomoć. IPA je također osmišljena i tako da se lakše prilagođava razlikama u ciljevima i nivou napretka svake zemlje korisnika, kako bi se obezbijedila ciljana i djelotvorna podrška usklađena sa njihovim potrebama i razvojem. IPA naročito pomaže jačanje demokratskih institucija i vladavinu zakona, reformu javne uprave, provođenje ekonomskih reformi, promovisanje poštivanja ljudskih prava kao i prava manjina, te jednakost među polovima, podržava razvoj građanskog društva i unaprijeđenje regionalne saradnje, doprinosi održivom napretku i smanjenju siromaštva. Za zemlje kandidate, dodatni cilj je usvajanje i provođenje svih uslova za članstvo, dok se za zemlje potencijalne kandidate traži približavanje tim uslovima.²⁸

Imajući u vidu da su države koje su željele obuhvatiti ovim sredstvima različite u ugovornom odnosu sa EU²⁹, tako su formirani i ciljevi, odnosno komponente kojima su imali pristup određene države:

1. Pomoć u tranziciji i izgradnja institucija
2. Regionalna i prekogranična saradnja
3. Regionalni razvoj
4. Unapređenje ljudskih resursa
5. Ruralni razvoj

²⁷ Ovdje se treba napomenuti da je Delegacija EU u BiH među najvećim predstavništvima Delegacije EU u svijetu, upravo zbog činjenice da sama administrira sredstva iz EU fondova, zbog čega su potrebni veliki ljudski resursi.

²⁸ http://europa.ba/?page_id=517

²⁹ Turska i Hrvatska su već imale status kandidata, dok su BiH i ostale zemlje regiona jugoistočne Evrope bile potencijalni kandidati EU.

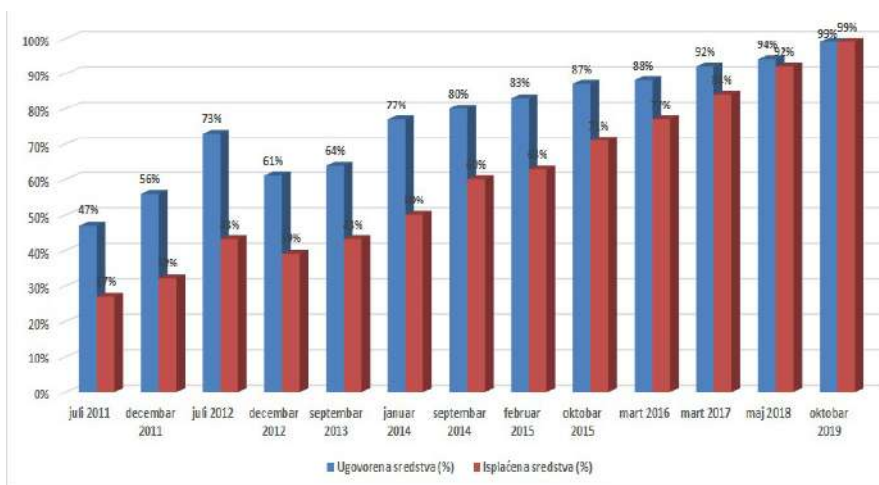
Prema uvidu u višegodišnji finansijski okvir koji je bio dogovoren sa EU, raspored EU sredstava je trebao izgledati ovako:

Komponenta	2007	2008	2009	2010	2011 (planirano)	2012 (planirano)
Pomoć u tranziciji i izgradnja institucija	58,1	69,8	83,8	100,6	102,6	104,7
Prekogračnična saradnja	3,9	4,9	5,2	5,3	5,4	5,5
UKUPNO	62,1	74,8	89,1	106,0	108,1	110,2

Tabela 2. Višegodišnji finansijski okvir dogovoren između BiH i EU

Kako možemo vidjeti iz prethodne tabele, BiH je sa Evropskom unijom trebala da dogovori realizaciju projekata u iznosu od 550 miliona EUR za period 2007 - 2012, a ukoliko izuzmemo da je iznos od 30 miliona EUR treba da se realizuje u prekograničnoj saradnji, dolazimo do podatka da je **BiH ekskluzivno mogla da implementira iznos 520 miliona EUR** i da na taj način unaprijedi svoje institucije i transformiše ih kako bi postale efikasnije.

Uvidom u sljedeću tabelu, možemo konstatirati da BiH nije najbolje odgovorila na ove mogućnosti i da je u periodu od 2007-2013 uspjela da dogovori i implementira iznos od 474 miliona EUR.

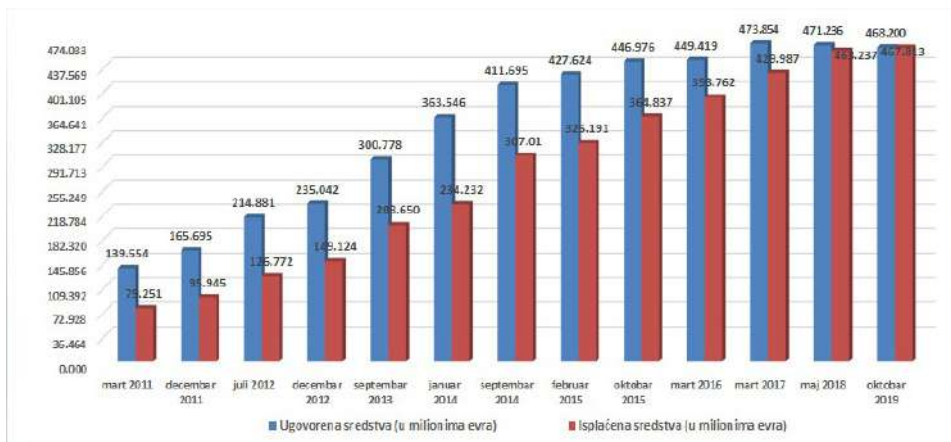

Grafikon 11. Komparativni pregled podataka o ugovorenim i iskorisćenim sredstvima iz IPA I u milionima EUR

Izvor: Direkcija za evropske integracije BiH³⁰

30 Sumarni pregled ugovorenih i isplaćenih sredstava iz IPA za BiH - <https://www.dei.gov.ba/bs/posljednji-podaci-o-ugovorenim-i-iskoristenim-sredstvima-iz-ipa-programa-alociranih-bosni-i-hercegovini>

Kao što se može da vidjeti iz narednog grafikona, do 2011. godine BiH je tek oko 47% sredstava ugovorila, a samo 27% sredstava i implementirala. Napominjemo, ovaj novac je bio na raspolaganju od 2007. godine. Razlog ovom neuspjehu je svakako tromost, neorganiziranost i nekoordiniranost i neprovođenje reformi od strane BiH vlasti prije svega u oblasti ljudskih prava.

Grafikon 12: Komparativni pregled podataka o ugovorenim i iskorištenim sredstvima iz IPA I izraženo u procentima

Izvor: Direkcija za evropske integracije BiH

Potvrda prethodno navedenoj tezi, navodi se i u dokumentu Evropske unije u kojem se navodi:

*...nije postignut napredak u provedbi presude Sejdić-Finci Evropskog suda za ljudska prava koja je ključna za napredak BiH na putu ka EU. Sve je teže opravdati davanje pretpristupnih sredstava zemlji čiji politički predstavnici nisu voljni postići konsenzus potreban za napredak na putu prije pristupanja. Bez takvog konsenzusa postoji veliki rizik da pretpristupna pomoć neće dati očekivane rezultate. Komisija je stoga odlučila pripremiti smanjeni nacionalni program za Bosnu i Hercegovinu za 2013. godinu za nešto manje od 42 miliona eura umjesto 87 miliona eura.*³¹

Kako se može vidjeti, implementacija IPA I je tekla sve to kraja 2019. godine, a trebalo je u najboljim uslovima da bude završeno do kraja 2013. godine ili ukoliko uzmemo praksu iz implementacije fondova EU, najkasnije dvije godine nakon isteka roka.

31 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/bosnia_and_herzegovina/ipa/2013/ipa_2013_23590_bih_national_programme.pdf

Nakon IPA I, Evropska unija je odobrila IPA II sa inidativnim iznosom od 552 miliona EUR za period 2014. – 2020, prateći 5 glavnih oblasti u kojima želi postići napredak:

1. Demokratija i upravljanje
2. Vladavina zakona i fundamentalna prava
3. Konkurentnost i inovacije
4. Obrazovanje, zapošljavanje i socijalne politike
5. Transport
6. Okolis, klimatska zaštita i energija
7. Poljoprivreda i ruralni razvoj

Bosna i Hercegovina	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Total 2014-2020
Demokratija i vladavina prava	9.7	39.7	21.9	44.8	22.4	39.3	45.4	223.2
Demokratija i upravljanje	7.9	17.2	18.9	15.3	47.3			106.6
Vladavina zakona i fundamentalna prava	1.8	22.5	3.0	29.5	59.8			116.6
Konkurentnost i rast	66	0	25.1	30	80.1	65.5	62.2	328.9
Okoliš, klimatska zaštita i energija	51 ³²	0	0	0	63.2			114.2
Transport	0	0	0	20	21.7			41.7
Konkurentnost, inovacije, poljoprivreda i ruralni razvoj	14	0	25	0	65.4			99.4
Obrazovanje, zapošljavanje i socijalne politike	1	0	5.1	10	57.7			73.8
UKUPNO	75.7	39.7	47	74.8	102.5	104.8	107.6	552.1

Tabela 4. Pregled alociranih sredstava za BiH prema programima u godinama

Izvor: Revised Indicative Strategy Paper for BiH (2014-2020)³³

³² Znacajan dio ovih sredstava se odnosi na poplavom pogodjena podrucja.

³³ <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180817-revised-indicative-strategy-paper-2014-2020-for-bosnia-and-herzegovina.pdf>

Kako možemo vidjeti iz prethodne tabele, BiH je za period 2014. – 2020. za provedbu relevantnih reformi i podršku javnoj upravi ali i privrednicima, dobila na raspolaganje ukupno 552 miliona EUR, koji se mogu povući sa jako malim vlastitim učešćem.

Ono što je omogućilo da se ipak neka sredstva povuku jeste donošenje nekoliko važnih strategija na državnom nivou, bez kojih dodjela sredstava uopšte nije moguća. Jedna od najznačajnijih strategija je Strategija poljoprivrednog razvoja koja je donesena 2018. godine i koja je omogućila da sredstva budu korištena i u svrhe poljoprivrednog razvoja. Ali, ono što se primjećuje u dokumentu revidirane strategije za IPA II za BiH za period 2014 – 2020 jeste sljedeće:

Glavne slabosti u primjeni IPA II su nedostatak usklađenih državnih strategija u ključnim sektorima s jasnim budžetskim alokacijama i srednjoročnim okvirom rashoda. Izuzetno decentralizovana struktura sa više nivoa upravljanja i nedostatkom funkcionalne koordinacije i mehanizama za kreiranje politika između različitih nivoa predstavlja izazov da se osigura snažno vođstvo i efikasna koordinacija sektora i donatora na nivou države. Usvajanje mehanizma koordinacije u pitanjima EU 2016. godine bio je neophodan korak, čije se potpuno funkcioniranje još očekuje pogotovo o usklađivanju stavova o pitanjima EU u oblastima u kojima su nadležnosti podijeljene između različitih nivoa vlasti. Potrebna je dalja pomoć u razvoju robusnog okvira za upravljanje učinkom za svaku strategiju.³⁴

Kao što možemo vidjeti, Evropska komisija u revidiranoj strategiji primjećuje da je potrebna bolja koordinacija između pojedinih nivoa vlasti, kako bi se i sredstva koja su stavljena BiH na raspolaganje, što bolje iskoristila.

Prema izvještaju o iskorištenosti sredstava IPA II, navodi se:

*Od ukupno **285,864 miliona eura** IPA II sredstava za BiH za državne akcione programe za period 2014-2018., zaključno sa 11.10.2019. godine, ugovoreno je **50% ili 143,153 miliona eura**. Procenat isplaćenih sredstava iz državnih akcionih programa 2014-2018. je na nivou od **30% ili 86,798 miliona eura**.*

Kako se navodi u prethodnom dokumentu, BiH svake godine potpisuje sa Evropskom Komisijom Finansijski sporazum za Državni akcioni program za navedenu godinu i oni se u pravilu potpisuju naredne godine za prethodnu godinu. Dinamika potpisivanja, ugovoraranja i isplaćivanja sredstava iz IPA II za period 2014 – 2018 se može vidjeti iz naredne tabele:

³⁴ <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180817-revised-indicative-strategy-per-2014-2020-for-bosnia-and-herzegovina.pdf>

Akциони plan za navedenu godinu	Godina potpisivanja	Iznos za navedenu godinu u milionima EUR	Krajnji rok za ugovaranje	Stepen ugovorenosti sa krajem 2019	Stepen isplacenosti sa krajem 2019
2014	2015	22,58	2018	99%	86%
2015	2016	37,20	2019	97%	47%
2016	2017	47,00	2020	65%	33%
2017	2018	60,30	2021	12%	5%
2018	2019	71,28	2022	0%	0%

Izvor: Direkcija za evropske integracije BiH

Iz prethodne tabele možemo vidjeti da se u prosjeku sa ugovaranjem kasni skoro tri godine, što nije ohrabrujuće imajući u vidu da će uskoro biti na raspolaganju nova sredstva iz narednog ciklusa IPA-e čija implementacija će također kasniti.

Kako smo već prethodno napomenuli, sredstva iz IPA fondova se dogovaraju i implementiraju u dogovoru sa vlastima u BiH, ovisno o prioritetima. Izvan tog sporazuma, pravna lica, kao i institucije unutar BiH sredstva mogu povlačiti i iz drugih fondova ukoliko se prijave na relevantne javne pozive koje raspisuje Evropska komisija i na taj način povući sredstva u BiH. Ono što je također vrlo indikativno u kontekstu javnih poziva/tendera koje raspisuje Evropska komisija, jeste što se na te pozive, ukoliko se radi o određenim uslugama ili nabavki opreme mogu prijaviti pravna lica iz svih država članica EU, ali ponekad i nečlanica EU, poput Turske ili zemalja regiona. Može se pretpostaviti da zbog relativno loših prijava domaćih bosanskohercegovačkih firmi i organizacija, sredstva često budu dodijeljena stranim firmama i organizacijama, pri čemu je naravno krajnji korisnik uvijek država BiH i njeno društvo. Ono što je također zanimljivo pomenuti u kontekstu povlačenja sredstava iz EU fondova su mnoštvo prilika koje se nude u kojima je BiH uplatila kotizaciju, a koji se nazivaju Programi EU.

Cilj programa Evropske unije (ranije poznati kao programi Zajednice) je pružanje podrške politikama Evropske unije, te unaprjeđenje saradnje između država članica EU i njihovih građana u različitim oblastima: kulturi, nauci, zaštiti okoline, obrazovanju, razvoju poduzetništva, potrošačkoj politici, zdravstvu, pravosuđu, fiskalnoj i carinskoj politici, itd. Zemljama zapadnog Balkana mogućnost učešća u programima EU otvorena je zaključcima Evropskog vijeća u Solunu iz juna 2003. godine, sa ciljem podrške naporima na putu ka evropskim integracijama, uz razmjenu dobrih praksi, iskustava i znanja... Da bi zemlja pristupila pojedinom programu, potrebno je zaključiti međunarodni sporazum s Evropskom unijom, te platiti finansijski doprinos za učešće u programu (tzv. ulaznu kartu) za svaku godinu učešća u programu. Troškovi ulazne karte mogu se dijelom finansirati iz sredstava Instrumenta pretprijetne pomoći IPA.³⁵

³⁵ <https://www.dei.gov.ba/bs/programi-eu>

Trenutno BiH ima pravo učešća na ukupno osam³⁶ programa Evropske unije, ali obzirom da ne postoje objedinjeni podaci o tome ko su krajnji korisnici pojedinih programa, iste ne možemo ovdje analizirati. Ali imajući u vidu dosadašnju iskorištenost IPA fondova, može se naslutiti da se programi kojima BiH ima pristup ne iskorištavaju dovoljno.

Iako je BiH trenutno još uvijek potencijalna zemlja članica zajedno sa Kosovom, jer nema status kandidata, a ukoliko ga uskoro dobije, otvoriće joj se mogućnost za još jednim fondom koji trenutno stoji na raspolaganju državama kandidatima, a to je IPARD (Instrument for Pre-Accession in Rural Development - Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj), čiji iznos za period 2014. – 2020. iznose 1,1 milijardi EUR. Zanimljivo je istaći da je Srbija uspjela da dobije alocirano 175 miliona EUR za period 2015 – 2020.³⁷ Ono što BiH također predstoji je mukotrpan proces pregovaranja i dogovaranja sa EU, kada postane država kandidat i kada počne otvarati pregovaračka poglavlja, a nakon čega se nadamo uspješnom članstvu u EU. Kako smo mogli vidjeti, tek sa članstvom se na raspolaganju stavljaju značajna sredstva. Za period 2014. – 2020. države članice su imale mogućnost povući 3,8% svog GDP-a što na trenutni GDP u BiH od 18 milijardi USD, znači da bi BiH mogla godišnje da povlači oko 665 miliona EUR. Ovaj podatak je vrlo značajan, jer ako pogledamo strane direktne investicije, one su se u prosjeku od 2010. godine kretale oko 300 miliona EUR. To znači da bismo za period 2014 -2020 povukli skoro dvogodišnji iznos stranih direktnih investicija i okvirno 10 puta više nego trenutno godišnje stoji na raspolaganju u okviru IPA II.

Naposlijetku možemo reći da BiH obzirom na političke prilike i tešku unutrašnju koordinaciju, sredstva koja su joj stavljena na raspolaganje ne iskorištava dovoljno efikasno. Mnoga istraživanja su pokazala da se fondovi Evropske unije mogu i trebaju iskoristiti sa ciljem unaprjeđenja kvaliteta života građana u državama koji teže i koji su dijelom već Evropske unije, ali je mnoštvo istraživanja također pokazalo da je neefikasna administracija i vladavina zakona i povećan stepen korupcije, izuzetno nepovoljan za dobijanje, a potom i implementaciju sredstava EU. Osim toga, iz iskustva Estonije smo mogli vidjeti da digitalizacija, sa ciljem ubrzavanja određenih procedura, ali i smanjivanja prostora za korupciju, može biti itekako koristan alat u povlačenju i implementaciji sredstava Evropske Unije.

³⁶ Horizon 2020, Creative Europe, Erasmus+, Third Health Programme, FISCALIS, Customs 2020, COSME, Europe for Citizens
³⁷ Vrlo je zanimljivo da skoro 80% ovih sredstava crpi Turska sa alociranim budžetom nešto većim od 800 miliona EUR.

4. Policy preporuke

U nastavku izlaganja dat je pregled koraka koje BiH mora poduzeti kako bi uspjela da što bolje koristi sredstva koja su joj na raspolaganju već sada, a potom i da koristi sredstva koja će joj biti na raspolaganju u sljedećim fazama: fazi kandidata za članstvo u EU i fazi članstva u EU.

Preporuke:

1. Po uzoru na vlasti u Estoniji, **donosioci političkih odluka u BiH moraju da iskažu jasan interes za članstvom u EU i na tom putu istrajno rade u vidu reformi i prilagobde zakonodavnog okvira.** Vidjeli smo da je u pogledu orijentacije, kako političke tako i društvene, itekako važno jasno iskazati kojim putem se želi ići. Prema istraživanju koje je radila Direkcija za evropske integracije BiH, navodi se da *bi osam od deset ispitanika glasalo za ulazak BiH u EU. Podrška je značajno niža u RS nego u FBiH i DB. U odnosu na prethodne dvije godine povećan je procent građana koji bi dali glas za ulazak BiH u EU, a smanjio se procent onih koji ne znaju ili ne žele reći kako bi glasali.*³⁸
2. BiH kao najjasniji iskaz političke volje za pristupanjem EU **mora donijeti mnoštvo sektorskih strategija na državnom nivou, kako bi imala jasne smjernice u kojem pravcu želi ići.** Kako smo naveli, nekoliko važnih strategija je BiH uspjela donijeti, poput Strategije poljoprivrednog razvoja Strategije transporta, Strategije energije, Strategije okoliša, ali s ciljem povlačenja kako IPA, tako i EU fondova, potreban je značajan napor u pripremi strateških dokumenata.
3. Kada se stvori jasna politička volja da se želi ići evropskim putem, **potrebno je posredstvom pretpristupnih fondova EU, administraciju učiniti jako efikasnom i u što većem procentu digitalizirati kako bi se olakšala koordinacija među različitim donosiocima odluka.** Uvidjeli smo da veći stepen digitalizacije može dovesti do većeg stepena iskoristivosti EU fondova. Ovdje ne govorimo nužno o centralizaciji administracije, jer istraživanja pokazuju da ne postoji ispravan način organizacije administriranja sredstava.³⁹
4. Institucije u BiH koje su kontakt za EU za određene programe, **moraju učiniti veći napor kako bi podnosiocima projektnih prijedloga prema programima Evropske unije učinila što sposobnijim i na taj način povećala stopu povlačenja EU sredstava** još u ovoj fazi potencijalnog kandidata u EU. To se odnosi na jačanje kapaciteta privrednih društava, državnih institucija i civilnog društva da prate objavljivanje poziva EU

³⁸ <https://www.dei.gov.ba/bs/istrazivanja-javnog-mnjenja>

³⁹ <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2017.1340174#:~:text=Macroeconomic%20absorption%20capacity%20%E2%80%93%20measured%20in,of%20the%20respective%20country's%20GDP.>

po određenim programima, naprave odgovarajuće konzorcijume⁴⁰ i napišu odgovarajuće projektne prijedloge koji mogu povući sredstva u korist BiH.

5. Prethodno navedene preporuke su **krucijalne za trenutni period, ali su od velike važnosti i za nadolazeći period, jer kada BiH postane članica**, njen absorpcijski kapacitet će upravo zavisi od prethodnih parametara i njihove uspješne realizacije.
6. Ono što je ograničavajuće bilo za ovo istraživanje je nedostatak podataka koji su javno dostupni, a koji se odnose na EU fondove za BiH. Stoga preporuka jeste svakako **učiniti transparentnijim cijeli proces koji se odnosi na EU fondove**: od odobravanja, ugovaranja, preko implementacije i evaluacije projekata.

⁴⁰ *Pojedini pozivi EU programa zahtijevaju saradnju organizacija iz najmanje tri različite države, zbog čega je potrebno napraviti konzorcij sa organizacijama ili privrednim subjektima iz drugih država.*

Literatura

1. *European Union consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*, Official Journal of the European Communities, 2002 - <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12002E/TXT&from=EN>
2. *EU financial assistance available to local and regional authorities in the candidate and potential candidate countries for EU enlargement*, European Committee of the Regions, 2018 - <https://eeas.europa.eu/sites/default/files/eu-fa-available-lras-candidate-countries.pdf>
3. *Regional absorption capacity of EU funds*, Economic Research - Ekonomska Istraživanja, 2017 - <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2017.1340174>
4. *Our Europe: 15 years of Poland in the European Union*, Centre for Social and Economic Research, 2019 - https://www.case-research.eu/files/?id_plik=6170
5. *Mission-oriented R&I policies: In-depth case studies Case Study Report e-Estonia*, European Commission, 2018 - https://jiip.eu/mop/wp/wp-content/uploads/2018/10/EE_e-Estonia_Castanos.pdf
6. *Europski strukturni i investicijski fondovi za razdoblje od 2014. do 2020.*, Europska komisija, Glavna uprava za regionalnu i urbanu politiku, 2016 - https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/blue_book/blue_guide_hr.pdf
7. *Sporazum o partnerstvu između Republike Hrvatske i Europske komisije za korištenje EU strukturnih i investicijskih fondova za rast i radna mjesta u razdoblju 2014.-2020.*, 2014 - https://strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/2017/03/GLAVNI-DOKUMENT-Sporazum_o_partnerstvu_HR.pdf
8. Zvanična web stranica Delegacije EU u BiH - <https://europa.ba/>
9. Zvanična web stranica Direkcije za evropske integracije BiH - <https://www.dei.gov.ba/>
10. Zvanična web stranica Ureda koordinatora za reformu javne uprave - <http://rju.parco.gov.ba/>
11. Zvanična web stranica eu-projekti.info, portal o EU fondovima - <https://www.eu-projekti.info/>
12. Zvanična web stranica Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj OECD - <https://www.oecd.org/pisa/data/>
13. Zvanična web stranica Evropske komisije - https://ec.europa.eu/info/index_en

Šta sve (ne) znamo o fondovima EU?

